

A KELETI KÉRDÉS KUTATÁSA AZ OROSZ TÖRTÉNETÍRÁSBAN

A keleti kérdés az Oszmán Birodalom hanyatlásához kapcsolódó, a birodalomban élő elnyomott népek lázadásával és az európai nagyhatalmak beavatkozásával összefüggő problémák halmaza.¹ A kifejezés röviden az európai hatalmak ellentéteit takarja a három kontinensre kiterjedő, bomló Oszmán Birodalom feletti befolyás megszerzéséért. A keleti kérdést a kialakuló világpiaç, a gyarmatokért, illetve azok megtartásáért folyó hatalmi politika tüzte napirendre, s mint európai probléma a 18. század végén körvonalazódott. Egészen pontosan akkor, amikor az orosz–török háborút lezáró kücsük-kajnardzsai békében (1774) Oroszország kijutott a Fekete-tengerhez, és megkapta a Dunai Fejedelemségek, valamint az Oszmán Birodalomban élő pravoszlávok feletti védnökség jogát. A 19. század második évtizedében jelent meg ez a kérdéskör az európai diplomáciában, és az első világháborút lezáró békerendszerig vezető szerepet játszott.²

A Balkánnak és a közel-keleti térségnek a nemzetközi kapcsolatokban játszott meghatározó szerepéből következően a megoldásában több európai állam volt érdekelt. Az 1820-as évektől az európai közvélemény érdeklődése – főleg a görög felkelés kapcsán – megnőtt az Oszmán Birodalomban sínylő népek iránt. Az európai nagyhatalmak gazdasági érdekei előtérbe kerültek a Közel-Keleten, és válságok, összeütközések sorát eredményezték. A keleti kérdés komplexitása, bonyolultsága folytán igen gazdag és színes, széles spektrumú szakirodalommal rendelkezik. Az európai és az orosz történészek a 19. század közepétől, az oszmán modernizáció megindulása után kezdtek foglalkozni tanulmányozásával. A keleti kérdés történéseivel foglalkozó munkák akkor még elsősorban az Oszmán Birodalom hanyatlásának és belső kríziseinek, valamint Oroszország és a nyugat-európai nagyhatalmak Oszmán Birodalomhoz kapcsolódó politikájának, felosztásának vagy egyben tartásának, illetve a nagyhatalmak rivalizálásának vizsgálatával foglalkoztak. Azóta a keleti kérdés kutatása jelentős fejlődésen ment át, azzal együtt, hogy a kutatók nemzeti, ideológiai hovatartozásuk alapján, különböző iskolák és irányzatok képviselőiként eltérő véleményeket fogalmaztak meg. Mára már a forrásokon alapuló kutatómunkának köszönhetően a keleti kérdés keletkezése, fogalma, kronológiai határainak kijelölése, tartalma és részproblémáinak vizsgálata terén objektívebb és pontosabb képpel rendelkezünk. Az orosz historiográfia áttekintését, elsősorban terjedelmi okokból, a történeti keleti kérdés időszakára (a 18. század végétől az 1856-ig terjedő intervallumra) vonatkozó kutatások eredményeinek bemutatására korlátoztuk.

1825 után az orosz kabinet az európai ügyek kezelése mellett a keleti kérdés aktuális kríziseinek feloldásában aktívabbá vált. Az orosz külpolitika határozottabb keleti irányultsága, Balkán-politikájának előtérbe kerülése, a tengerszorosok birtoklásának kérdése, az orosz nemesség és polgárság gazdasági érdekeinek érvényesítése a Közel-Keleten, valamint a balkáni népek sorsa és felszabadító harcuk iránti társadalmi érzület együttesen a keleti kérdést elemző munkák számának növekedését eredményezte Oroszországban is a 19. század harmincas éveitől. A szlavofil-nyugatos vita az orosz fejlődésről, Oroszországnak a világ fejlődésében játszott szerepéről, történelmi missziójáról is megjelent a külpolitikai koncepciókban. Az orosz történészek egy része szlavofil hatásra támogatta Oroszország Balkán-politikájában a „szláv testvérek” meg-

segítségét.³ A 19. század hatvanas éveitől a szlavofil elképzeléseket azonban már kemény kritika érte, a krími háború elvesztése után bevezetett reformok hatására megerősödő nemesség és polgárság – az elvi szinten megfogalmazott szlavofil elképzelést elvetve – gyakorlati tetteket várt az orosz kormánytól, határozott keleti politikát sürgett. Ebben az időszakban született meg Ny. Ja. Danyilevszkij pánszláv gondolatokat összegző műve, az Oroszország és Európa.

Az 1917 előtti orosz történetírásban először Danyilevszkij vizsgálta meg alaposabban a keleti kérdést. A krími háború után, 1869-ben megjelent munkájával, melyben egy hosszú fejezetet szentelt a probléma elemzésének, komoly hatást gyakorolt a pánszláv közvéleményre és a keleti kérdést kutató orosz történészekre is.⁴ A probléma új szempontú megközelítése Sz. M. Szolovjov⁵ és Sz. Tatyiscsev⁶ munkásságához köthető. A keleti kérdés keletkezését és tartalmát illetően eltérő véleményeket fogalmaztak meg a könyveikben. (Szolovjov: Keleti kérdés, illetve I. Sándor cár. Politika, diplomácia című munkái 1877-ben jelentek meg, Tatyiscsev: I. Miklós külpolitikája című kötete 1887-ben látott napvilágot.) Tatyiscsev – elképzelése egyébként több ponton mutat rokon vonást Danyilevszkijével – az orosz külpolitika alapos elemzése után, melyet keleti és nyugati irányultságúra választott szét, arra a következtetésre jutott, hogy a keleti kérdés genezisé, valamint az Oszmán és Orosz Birodalom között meglévő konfliktusok forrását a keresztény és a muzulmán vallás különbségében kell keresni. Ennek megfelelően a keleti kérdés vallási tartalmát hangsúlyozta, Oroszország keleti kérdésben követett expanzív politikáját „a sláv testvéreknek nyújtott segítség” jogosságával igazolta. Tatyiscsev könyvét a krími traumából kilábaló orosz külpolitika első balkáni sikere, majd az orosz diplomácia berlini kongresszuson elszenvedett sikertelensége után írta, abban az időszakban, amikor az orosz befolyás ismét érezhetően gyengült a Balkánon, amelyért Angliát és a külföldi diplomáciát hibáztatta. Az ebben az időszakban, az 1880-as években megjelent történeti munkákban egyébként a Kelet és a Nyugat szembeállítás, a történelmi személyiségek és a véletlen fontosságának hangsúlyozása dominált. A történészek a gazdasági érdekek bemutatásával nemigen foglalkoztak.

Szolovjov belevonta sajátos koncepciójába a keleti kérdést, és abban Európa és Ázsia ősi harcának egyik fázisát, „a tenger és a sztyepp” küzdelmét látta, kezdetét I. Péter azovi hadjáratától datálta.⁷ Tatyiscsevvvel ellentétben azt hangsúlyozta, hogy az orosz külpolitika nem választható szét, a keleti és a nyugati ügyek organikus egységet képeznek és összefüggnek, valamint Oroszország számára a Fekete-tenger partvidékének megszerzése, a tengerszorosok használatának biztosítása hatalmi és gazdasági szempontból egyaránt fontos volt. Kiemelte, hogy II. Katalin idején a lengyel kérdés és a török ügy összekapcsolódott, és az orosz külpolitika az európai nemzetközi viszonyok figyelembevételével formálódott.⁸

A szovjet történetírásban elsőként M. N. Pokrovszkij foglalkozott behatóan a keleti kérdéssel. A marxista elveknek megfelelően a nagyhatalmak között feszülő kibékíthetetlen ellentétek gyökereit az Oszmán Birodalomból eredeztette. 1929-ben megjelent munkáiban a keleti kérdést egy komplex, az európai nagyhatalmak gyarmatosító politikájával összefüggő probléma részeként mutatta be, azt hangsúlyozta, hogy a nagyhatalmak küzdelme az Oszmán Birodalom megszerzéséért folyt.⁹ Pokrovszkij vizsgálódása során törekedett arra is, hogy a keleti kérdés stratégiai, gazdasági és politikai összetevőire fényt derítsen, és ne a vallási, azaz a keresztény és a muzulmán világ közötti különbségre tegye a hangsúlyt,¹⁰ ami igen méltányolandó. A keleti kérdésben követett orosz külpolitika megítélésében azonban több hibás következtetésre jutott.

Megalapozatlan megállapításai közül jó néhány – például: a cárizmus mindvégig a szorosok megszerzésére törekedett; az Oszmán Birodalom integritását szorgalmazó cári politika pusztán diplomáciai fogás volt; a kücsük-kajnardzsai béke és az unkiar-iszkeleszi megállapodás az orosz expanzív politika olyan eredménye volt, amely a balkáni népek életében pozitív változást nem eredményezett – a keleti kérdést kutató szovjet történészek több nemzedékére hatott.

A keleti kérdés kutatásában a Szovjetunióban jelentős változás csupán a hatvanas évek elején következett be. Ekkorra a keleti kérdés fogalmi, kronológiai, tartalmi tisztázásán túl létrejöttek azok a kutatócsoportok, irányzatok, amelyek a keleti kérdés részproblémáinak vizsgálatára specializálódtak, és máig működnek fiatal, ambiciózus történészek részvételével.

Az 1960-as évektől a történészek pontosították a keleti kérdés keletkezésének idejét, azt a 18. század második felére tették, a kialakulását az Oszmán Birodalom hanyatlásával, a balkáni népek felszabadító harcával, valamint Nyugat-Európa gazdasági fejlődésével köthették össze. A keleti kérdés történetének bemutatása helyet kapott olyan általános művekben is, amelyeket az orosz külpolitika és a nemzetközi kapcsolatok történetének szenteltek. Ebből a szempontból Je. V. Tarle; V. M. Hvosztov; A. L. Narocsnyinkij: A diplomácia története számít kiemelkedő alkotásnak, mert abban a szerzők a keleti kérdés komplex bemutatására törekedtek, meghatározták a fogalmát, geneziséjét; kijelölték a szakaszait, és bemutatták azt is, hogy a nagyhatalmak milyen külpolitikát követtek a Közel-Keleten és a Balkánon a 18–19. század folyamán.¹¹ De mérföldkőnek számít N. Sz. Kinjapina a 19. századi orosz külpolitikát elemző kétkötetes műve is,¹² melyben alaposan foglalkozott a keleti kérdés problematikájával, valamint a többkötetes A Szovjetunió története is,¹³ mivel az orosz külpolitikát taglaló fejezeteiben, amelyeket neves kelet- és Balkán-kutatók írtak (V. M. Hvosztov; A. M. Sztanyiszlavszkaja; A. V. Fagyejev; L. I. Narocsnyickaja; I. V. Besztuzsev), központi helyet kapott a keleti kérdés történetének bemutatása.

A Balkán-kutatással és a keleti kérdéssel foglalkozó szovjet, orosz kutatók között három nagyobb csoport különíthető el. Az első csoportba tartozó, a 19. század első felének orosz Közel-Kelet-politikáját vizsgáló történészek elsősorban az orosz–török kapcsolatok elemzésére, valamint Oroszország és a nyugat-európai államok közötti vetélkedésre és együttműködésre koncentrálnak (A. L. Sapiro; A. M. Sztanyiszlavszkaja; G. L. Ars; O. B. Sparo; A. V. Fagyejev; A. V. Georgijev; V. N. Vinogradov). A. M. Sztanyiszlavszkaja kutatómunkájának köszönhetően Oroszország 19. század eleji politikája alaposan feldolgozottá vált.¹⁴ Sztanyiszlavszkaja nagy figyelmet szentelt az orosz külpolitikát alakító csoportok belső küzdelmére is. G. A. Ars, O. B. Sparo, A. V. Fagyejev érdeme¹⁵ a 19. század első keleti válságának, a görög felkelésnek az elemzése, komplex bemutatása. A válságot lezáró orosz–török háborúval és a drinápolyi békével V. I. Seremet foglalkozott.¹⁶ V. A. Georgijev az 1830–40-es években követett orosz keleti politika összetevőit tárta fel munkáiban,¹⁷ bemutatva, hogy az unkiar-iszkeleszi megállapodás után milyen okok folytán és miként gyengült meg Oroszország pozíciója a Közel-Keleten, illetve az 1840-es évek végén hogyan vezetett az a londoni konvenció és a Dardanella-szerződés megkötéséhez. A szovjet, orosz történetírásban a keleti kérdés következő nagy krízise, a krími háború is komplex megvilágításba került, miután alaposan feltérképezték annak politikai, gazdasági és katonai aspektusait. P. Kuharszkij 1941-ben megjelent monográfiájában az orosz–francia kapcsolatok alakulását vizsgálta meg a krími háború előestéjén.¹⁸ Arra a következtetésre jutott, hogy a keleti krízist egyrészt a nemzetközi kapcsolatokban meglévő

nézeteltérések, másrészt a francia belpolitikai változások idézték elő. A téma kutatásában megtorpanást mutat és egyben visszalépést is I. V. Besztuzsev 1956-ban kiadott munkája,¹⁹ amely egyoldalúan, a nagyhatalmaknak az új piacokért és nyersanyagforrásokért folytatott küzdelmeként mutatta be a krími háborút. A krími háború történetének komplex vizsgálatát Je. V. Tarlénak köszönhetjük,²⁰ L. I. Narocsnyickajának pedig azt a – három évtizeddel később megjelent – kötetet, amelyben a krími háborút lezáró párizsi békét és a békefeltételek megváltoztatására tett orosz diplomáciai erőfeszítéseket tárta fel.²¹

A történészek egy másik csoportja a keleti kérdés fontos részét képező problémára, a Balkán-kérdésre szakosodott (I. Sz. Dosztyjan; Je. I. Druzsinyina; G. Sz. Groszul; V. M. Groszul; V. N. Vinogradov).²² A Balkán-problémát a keleti kérdés részeként vizsgálva részletesen foglalkoztak munkáikban Oroszország Balkán-politikájával, a balkáni államok fejlődésével, a balkáni népek felszabadító mozgalmival. Megvizsgálták azt is, hogy Oroszország milyen szerepet vállalt a felszabadító küzdelmekben, és az orosz–balkáni kapcsolatok mennyire voltak, lehettek gyümölcsözőek. A szovjet, orosz tudósok harmadik csoportja az Oszmán Birodalom történetével és az oszmán modernizációval foglalkozik behatóan (A. F. Miller; A. D. Novicsev; V. B. Luckij, V. I. Seremet; G. A. Klejnman; I. L. Fagyejeva; N. A. Dulina; K. B. Vinogradov).²³

Az 1960-as évektől a keleti kérdés története helyet kapott Oroszország, az orosz külpolitika és a nemzetközi kapcsolatok történetének szentelt átfogó, modern szemléletű munkákban is. És ettől kezdődően a folyamatosan közreadott forráskiadványok pedig – az Orosz Birodalom Külügyi Levéltárának 1800 és 1830 közötti évekkel foglalkozó iratanyaga 1960-tól 1995-ig 16 kötetbe rendezve jelent meg – a keleti kérdés problémaköreinek alaposabb kutatását segítik.²⁴ A Szovjet (Orosz) Tudományos Akadémia Szlavisztikai és Balkanisztikai Intézete 1974-től adja ki a Balkán-kutatások című kötetet, amelyben az orosz történészek a keleti kérdés kutatása terén elért új eredményeiket tehetik közzé. Az intézet érdeme annak a kétkötetes munkának a kibocsátása is, amely a nemzetközi kapcsolatok rendszerében mutatja be a Balkánt az 1815 és 1856 közötti időszakban.²⁵ Külön kuriózumnak számít az a kötet, amely a Besszarábiával foglalkozó dokumentumokat tartalmazza.²⁶

Az 1980–90-es évek kutatása is több modern hiánypótló monográfiával és tanulmánnyal büszkélkedhet.²⁷ Azonban még mindig vannak a keleti kérdésnek olyan részproblémái, melyeknek máig kevés figyelmet szentelnek az orosz történészek. Az Oszmán Birodalom felosztását szorgalmazó tervek alig kutatottak.²⁸ Az Oszmán Birodalom területén létesített orosz konzulátusok és az orosz kereskedelem kapcsolatának vizsgálata, a konzuli jelentések feldolgozása is várat magára, pedig a segítségükkel, az orosz kereskedelemre vonatkozó adataik tükrében az orosz Közel-Kelet-politika gazdasági mozgatóiról a mostaninál pontosabb képet kaphatnánk.

Az orosz történészek közül elsőként G. L. Ars²⁹ foglalkozott a konzuli jelentésekkel, melyek segítségével alaposabban tárhatta fel és mutathatta be Morea, az Arhipelag, valamint az Oszmán Birodalom más régióinak gazdasági, társadalmi és politikai viszonyait. Az 1774-es kücsük-kajnardzsai béke tette lehetővé Oroszország számára, hogy az Oszmán Birodalomba konzulokat küldjenek. A 19. század húszas éveiben így létesültek konzulátusok többek között Bukarestben, Iași-ban, Athénban, Patraszban, Szalonikiben, a Dardanellákon, Szmírnában, Alexandriában, Aleppóban, Jaffában, Cipruson. A konzulátusokon dolgozó konzulok feladata volt az is, hogy a tevékenységük helyén folyó kereskedelemről és hajóforgalomról adatgyűjtést végez-

zenek, és a feljegyzéseiket továbbítsák a külügyminisztérium Ázsia részlegéhez. 1800 és 1850 között rengeteg adat gyűlt össze, amely máig feldolgozásra vár. A határon túli orosz alkotmányos diplomácia feltérképezése terén is elégtelen a kutatás, bár V. Ja. Groszul jelentős érdemeket szerzett e probléma vizsgálatában.³⁰ A vita az orosz külpolitika expanzív jellegéről, és arról, vajon az orosz kelet- és Balkán-politika háttérbe szorult-e a napóleoni háborúk idején az európai ügyek miatt, ma is folyik.³¹

Az orosz Balkán-kutatás, amely színvonalas monográfiákkal büszkélkedhet, tovább gazdagodhat a jövőben az eddig kevésbé vagy alig vizsgált problémák feldolgozásával.

Jegyzetek

¹ E tanulmány Az orosz történetírás regionális iskolái című nemzetközi konferencián – 2006. május 30–31., ELTE Ruszisztikai Központ – elhangzott orosz nyelvű előadás magyar nyelvű változata.

² A keleti kérdés fogalmához lásd: *Majoros István: A keleti kérdés kezdetei. Világtörténet, 1997. tavasz–nyár, 59–60.; Jelavich, B.: A Balkán története I. Bp., 1996.; Anderson, M. S.: The Eastern Question. London, 1966.; Goldfrank, D. M.: The Origins of the Crimean War. London, 1966.; Vosztocsnij voprosz vo vnyesnyej polityike Rosszii konyec 18 – nacsalo 20. vv. Moszkva, 1978.; Orlik, O. V.: Rosszija v mezsdunarodnih odnosenyijah, 1815–1829. Moszkva, 1998.*

³ *Homjakov, A. Sz.: Polnoje szobranije szocsinyenij. I. Szankt-Peterburg, 1911. 497.*

⁴ *Danyilevszkij, Ny. Ja.: Jevropa i Rosszija. Szankt-Peterburg, 1888. 325–355.*

⁵ *Szolovjov, Sz. M.: Vosztocsnij voprosz. Szobranije szocs. I. Szankt-Peterburg, é. n.; Uő: Imperator Alekszandr I. Polityika, gyiplomatyija. Szankt-Peterburg, 1877.*

⁶ *Tatyiscsev, Sz. Sz.: Vnyesnyaja polityika imperatora Nyikolaja I. Szankt-Peterburg, 1887.*

⁷ *Szolovjov: Vosztocsnij voprosz. i. m. 903–904.*

⁸ Uo. 608.

⁹ *Pokrovskij, M. N.: Gyiplomatyija i vojni carszkoi Rosszii. Moszkva, 1929.; Uő: Vosztocsnij voprosz. Moszkva, 1929.*

¹⁰ *Pokrovskij: Vosztocsnij voprosz. i. m. 311.*

¹¹ *Isztorija gyiplomatyii. I–II. Moszkva, 1959, 1963.*

¹² *Kinjapina, N. Sz.: Vnyesnyaja polityika Rosszii v pervoi polovinye 19 v. Moszkva, 1963.; Uő: Vnyesnyaja polityika Rosszii vo vtoroi polovinye 19 v. Moszkva, 1974.*

¹³ *Isztorija SZSZSZR sz drevnyesih vremen do nasih dneij. IV–VI. Moszkva, 1967–1968.*

¹⁴ *Sztanyiszlavszkaja, A. M.: Russzko-anglijszkije odnosenyija i problemi Szregizemnomorja 1798–1807. Moszkva, 1962.*

¹⁵ *Ars, G. L.: Eteriszsztzkije dvizsenyije i Rosszija. Moszkva, 1970.; Sparo, O. B.: Rosszija i oszvobozsnyenije Grecii. Moszkva, 1965.; Fagyjev, A. V.: Rosszija i vosztocsnij krizisz 20-h godov 19. v. Moszkva, 1958.*

¹⁶ *Seremet, V. I.: Turcija i Adrianopolszkij mir 1829 g. Moszkva, 1975.*

¹⁷ *Georgijev, V. A.: Vnyesnyaja polityika Rosszii na Blizsnyem Vosztoké v konce 30 – nacsale 40-h godov 19. v. Moszkva, 1975.*

¹⁸ *Kuharszkij, P.: Franko-russzkije odnosenyija nakanunye Krimszkoi vojni. Leningrád, 1941.*

¹⁹ *Besztuzsev, I. V.: Krimszkaja vojna. Moszkva, 1956.*

²⁰ *Tarle, Je. V.: Krimszkaja vojna. I–II. Leningrád, 1944, 1945.*

²¹ *Narocsnyickaja, L. I.: Rosszija i otmena nyejtralizacii Csornogo morja 1856–1871 gg. Moszkva, 1989.*

²² *Dosztyjan, I. Sz.: Rosszija i balkanszkij voprosz. Moszkva, 1972.; Druzsinijina, Je. I.: Szevernoje Pricsemomorje v 1775–1800 gg. Moszkva, 1959.; Uő: Kjuscsuk-Kajnardsijszkij mir 1774. Moszkva, 1955.; Groszul, G. Sz.: Dunajszkije knyazsesztva v polityike Rosszii, 1772–1806. Kisinyov, 1975.; Groszul, V. M.: Reformi v Dunajszkih knyazsesztvah i Rosszija (20–30-je godi 19 v.). Moszkva, 1966.; Vinogradov, V. N.: Gyerzsavi i obegynyenyije Dunajszkih knyazsesztv. Moszkva, 1966.*

²³ *Miller, A. F.: Kratkaja isztorija Turcii. Moszkva, 1948.; Uő: Musztafa-pasa Bajraktar. Moszkva, 1947.; Novicsev, A. D.: Turcija. Moszkva, 1965.; Luckij, V. B.: Novaja isztorija arabszkih sztran. Moszkva, 1965.; Seremet, V. I.: Oszmanszkaja imperija i Zapadnaja Jevropa vtoraja trety 19 v. Moszkva, 1986.; Klejnnan, G. A.: Armija i reformi. Oszmanszkoi opit modernizacii. Moszkva, 1989.; Fagyjeva, I. L.: Oszmanszkaja imperija i anglo-tureckije odnosenyija v szereginye 19 v. Moszkva, 1982.; Dulina, N. A.: Oszmanszkaja imperija v mezsdunarodnih odnosenyijah 30–40-je godi 19 v. Moszkva, 1980.*

²⁴ *Vnyesnyaja polityika Rosszii. Szer. I. 1801–1815. Szer. II. 1815–1830. I–XVI. Moszkva, 1960–1995.*

²⁵ Mezdunarodnije otnosenyija na Balkanah, 1815–1830. Moszkva, 1983.; 1815–1856, Moszkva, 1990.

²⁶ Besszarabija na perekrsjosztkje jevropejszkoj gyiplomatyii. Dokumenti i matyeriali. Moszkva, 1996.

²⁷ *Petroszjan, I. E., Petroszjan, Ju. A.*: Oszmanszkaja imperija: reformi i reformatori, konyec 18 – nacsalo 20. v. Moszkva, 1993.; *Vinogradov, V. N.*: Velikobritanija i Balkani. Ot Venszkogo kongressza do Krimszkoj vojni. Moszkva, 1985.; Isztorija vnyesneyj polityiki Rosszii. Pervaja polovina 19 v. Moszkva, 1995.; *Orlik, O. V.*: Rosszija v mezdunarodnih otnosenyijah 1815–1829, Moszkva, 1998.; Vek Jekatyerini II. Rosszija i Balkani. Moszkva, 1998.; Vek Jekatyerini II. Gyela Balkanszkije. Moszkva, 2000. Folyamatosan jelennek meg új kutatási eredmények a Voproszi Isztorii, a Novaja i Novejsaja Isztorija és az Otyecsesztvennaja Isztorija számaiban.

²⁸ II. Katalin „görög tervét” máig a legalaposabban *Markova, O. P.*: O proiszhozsgyenyii tak nazivaemogo grecseszkoj projekta. Isztorija SZSZSZR, 1958/4. 52–78. mutatta be. *Sztyegnyij, P. V.*: Jescso raz o grecseszkom projektye Jekatyerini II. Novaja i Novejsaja Isztorija, 2002/4. 100–108. új források felhasználásával világítja meg a problémát.

²⁹ *Ars, G. L.*: Eteriszszkoe dvizsenyije Rosszii. Moszkva, 1970.; Mezdunarodnije otnosenyija na Balkanah, 1815–1830 gg. Moszkva, 1983.

³⁰ *Groszul, V. Ja.*: Rosszijszkij konsztitucionalizm za pregyelami Rosszii. Otyecsesztvennaja Isztorija, 1996/2. 166–180.

³¹ *Orlik, O. V.*: Rosszija v mezdunarodnih otnosenyijah 1815–1829. Moszkva, 1998.